

fdw

II. ULUSLARARASI İSLAM DÜŞÜNÇESİ KONFERANSI

İstanbul, 25-27 Nisan '97

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Deni. No:	566.20
Tas. No:	181.2 ULU.İ

İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ
KÜLTÜR İŞLERİ DAİRE BAŞKANLIĞI YAYINLARI

Yayın No: 54

ISBN
975-8215-09-4

2000 Adet basılmıştır. 1997

Yapım - Ofset Hazırlık
Sina Ltd. Şti. 531 60 75

Baskı
Erkam Matbaacılık

KELAM VE ANTROPOLOJİYE GÖRE AKIL VE İNSAN

Şerafeddin Gölcük*

Kelam ilmi Allah'ın zat ve sıfatları olan nübüvvetten, ahiretten, başlangıç ve son itibariyle varlığın hallerinden İslama göre bahseden bir ilimdir.

İnsan, varlıklar hiyerarşisinde en son noktayı teşkil ettiğinden Kelam'ın en önemli konusunu oluşturur. İnsanın bizzat kendisi doğumdan ölüme Kelam'ın asıl malzemesini oluşturduğu gibi insan türünün bütün yeryüzü serüveni, topyekün insanlık tarihi, Kelam'ın ciddiyetle ve titizlikle üzerine eğildiği ana konuyu teşkil eder.

İnsan aklıyla, güç ve kudretiyle, irade ve eğilimleriyle ilk günden itibaren Kelam'ı meşgul etmiştir. Kur'an'ın çizdiği tablo içinde insanın yeri neresidir? Allah'ın irade ve gücü karşısında insanın konumu nedir? İnsanın hürriyetinin sınırı nereye kadardır? O muhtar mıdır yoksa mecbur mudur? Bu tür sorular insanın konumunu belirtmede asıl itici gücü oluşturmuş, Kur'an ikliminde fevkalade önemli araştırmaların yapılmasına ve görüşlerin ortaya konmasına sebep olmuştur. İnsan, irade ve gücü yanında vahye muhatab olması itibariyle akli ve bilgi edinmesi yönüyle bilhassa dikkati çekmiştir.

Akıl; bağlamak, engellemek, alıkoymak gibi anlamlara gelir. Kur'an'da 49 yerde fiil şeklinde geçen akıl kelimesi bilgi edinmeye yarayan bir güç olarak takdim edilir. Kur'an'da Allah "Ancak bilenlerin akledebileceğini" beyan eder. (Ankebut 29/43) Bu gücü kullanmayıp bilgi sahibi olmayanları Allah Kitab-ı Kerim'inde "... Onlar sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler, bu yüzden akledemezler" buyurarak onları yermiştir.(Bakara 2/171) Çünkü "Allah ayetlerini akledesiniz diye açıklamaktadır." (Bakara 2/242)

Kelam'da kişilere ve ekollere göre farklı akıl tanımları olmakla birlikte genel olarak akıl bilgi kaynağı bir güç kabul edilmiştir. Akıl varlıkların haki-

(*) *Türkiye, Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölüm Başkanı.*

katini bilme ve iyi ile kötüyü birbirinden ayırt etme gücüdür. Mutezili Kelamcı Kadı Abdülcabbar aklı, zaman içinde kazanılan ve insana dileyerek fiil yapma imkanı veren bilgilerin tamamı olarak tavsif etmiş, bu bilgilere zaruri ve nazari bilgilerin yanında tecrübi bilgileri de eklemiştir.

Aklı; sıfat, araz veya cevher şeklinde insanın doğru ve faydalı olanı bilip davranışlarına bu doğrultuda yön vermesini sağlayan tabiat (garize) olarak tanımlayanlar da olmuştur.

Kelamcılarının hemen hepsi, aklın vazgeçilmesi imkansız bir epistemolojik fonksiyonunun bulunduğunu kabul etmekle beraber, onun bütün ve olayların bilgisini elde etmedeki gücü konusunda farklı görüşler ortaya atmışlardır. Nakli ihmal etmemekle birlikte aklı mutlak bilgi kaynağı olarak görenler olduğu gibi; aklı, nakli anlamada bir araç, naklin hizmetinde bir idrak vasıtası olarak benimseyenler de olmuştur.

Aklın tanımı, yetkisi konusunda farklı görüşler ileri sürülmekle birlikte, aklın mutlak gerçeği idrak etmesinin mümkün olmadığı hususunda ittifak edilmektedir. Ancak akıl, insanın mükellef tutulmasının temel şartı olarak kabul edilmiş, sorumluluğun akla raci olduğu konusunda birleşmiştir.¹

Antropoloji, insanın yaptıkları, davranışları, inançları, görüş ve görünüşleri ile ilgilidir. İnsanı sonsuza varan çeşitliliği içinde inceler, insanın ilk kez ne zaman ve nasıl ortaya çıktığını, geçmiş insanların bizden farklı olup olmadığını araştırır.²

Antropolojinin başlıca işi, insanın incelenmesidir. Antropoloji bizi insanın özündeki birliğinden haberdar eder, dolayısıyla herkesin bir diğerini farketmesine, hissetmesine imkan verir, onunla başka kültürleri anlama sayesinde kendimizi anlama imkanı doğar.³

Antropoloji “başka” insanların başlıklarını inceleyen bir ilimdir. Antropoloji kendini, “başka” insanlara dışarıdan bilimsel bir temelden bakan disiplin olarak kabul eder.⁴ Antropolojinin evrimci, yayılmacı, işlevselci, yapısalcı türleriyle ilgi alanı; insanın evrimi, fizik, anatomi ve fizyoloji, arkeoloji ve tarih öncesi ile sosyal ve kültürel alandır. Onun bunları anlayabilmesi için akla ihtiyacı vardır. Antropoloji için önemli olan da insan aklının evrensel yapısıdır. Antropoloji metodik eğilimler açısından ayrıldığı bölümler itibarıyla akli kullandığı gibi ilgi alanlarında bilgi üretmek için de akli esas almaktadır. İddiaları ne olursa olsun antropologlar, kurulu epistemolojiler, felsefi sistemler ve ideolojilere bağlı olarak insan, akıl ve bilim kavramları üzerinde çalışırlar. İnsan, akıl ve bilim, antropoloji çalışmalarında kaçınıl-

maz faktörlerdir. İnsan ve akıl kavramlarının epistemoloji, felsefe ve şüphesiz ki dinle alakalı olduğu tartışılmaz bir gerçektir.

Kelam'ın dün olduğu gibi bugün de asıl konusu insandır. *Kur'an ve İnsan* adlı çalışmamızda üzerinde durduğumuz gibi insanı anlamının yolu ise, akıl duyular ve vahyin bildirdikleridir.

Antropoloji de insanı, fiziksel, tarihsel, kültürel ve sosyal boyutları ve özellikleriyle ele alıp inceliyor. Onun da kullandığı araçlar akıl, duyular ve tarihi bilgilerdir. Burada iki disiplin arasında önemli iki farka dikkat çekmekte yarar vardır.

1) Kelam'da insan yaratılmış varlıklar hiyerarşisinde en şerefli, mükerrem noktada yer alır.

Antropoloji'de insan kendiliğinden zuhur etmiş, çalışmalarıyla bir kültür ve medeniyetin sahibi olmuştur.

Kelam'da akıl bir bilgi ve idrak vasıtası olarak ilahi bir bağıştır, ruhani, nurani, latif bir cevher veya arazdır, insan tabiatına Allah tarafından yerleştirilmiş manevi bir güçtür.

Antropoloji'de akıl, insanda bulunan evrensel bir yapı olup, insan yeryüzünde nasıl var olmuştusa akıl da onunla birlikte var olmuştur.

2) Kelam'da insan, Allah ile asla irtibatını kesmez, yeryüzünde beşeri bir kültür ve medeniyetin varlığı ta başlangıçtan itibaren ilahi müdahale ve yol göstermelerle vücut bulmuştur.

Antropoloji'de insan bağımsız bir varlıktır. O, kendi kültür ve medeniyetini tamamen hür bir şekilde bağımsız ve bağlantısız bir tarzda kendisi meydana getirmiştir.

Antropoloji ve Kelam'ın insan ve akıl konusunda bu temel farklılıklarına işaret etikten-sonra özellikle Kelam'ın Antropolojik araştırmalardan, antropolojinin ulaştığı son verilerden istifadesi söz konusu olamaz mı? Antropoloji'nin hangi maksadla tedvin edildiği, tarihteki amacının ve bıraktığı tesirlerin ne olduğuna bakılmaksızın geldiği son noktada müsbet verilerinden istifadeyle Kelam'ın çağımızda alması gereken insan anlayışına bir katkısı olamaz mı? Antropoloji'nin metod ve muhtevasını esas almadan antropolojik verileri olumlu bir biçimde kullanarak bir Kur'an Antropolojisi yapmak mümkün değil midir?

İnsanı ve "başka" insanları incelemeyi asıl amaç olarak ilan eden Antropolojik açıdan bakıldığında bazı Kur'an kavramlarını değerlendirmede fayda

vardır. Çünkü Kur'an kavramları sürekli geçerliliği olan idealler ve değerlerdir.⁵ Bütün İslamî kavramlar Kur'an'dan türer.

Antropolojik bir yaklaşımda şu ayetin muhtevası çok çarpıcıdır.

“Ey insanlar, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi milletlere ve kabilelere ayırdık. Allah yanında en üstün olanınız, (Allah'ın buyrukları dışına çıkmaktan) en çok sakınanınızdır. Allah bilendir, haber alandır” Hucurat suresinin 49/13. ayeti ile Nisa suresinin 4/1. ayeti Antropolojinin temel konuları olan insan cinsinin varoluşu, evrimi, çoğalması, yayılması, kültürler ve medeniyetler meydana getirmesi, birbirlerini tanımaları, başka ırklar halinde yeryüzünde dağılmalarını ihtiva etmektedir. Nisa suresinin ilk ayeti şu mealdedir:

“Ey insanlar, sizi bir tek nefisten (nefes alan candan) yaratan ve ondan eşini yaratıp ikisinden birçok erkekler ve kadınlar üreten Rabbinizden korkun; adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'tan ve akrabalık (bağlarını kırmak)tan sakının. Şüphesiz Allah, sizin üzerinizde gözetleyicidir.”

Şu halde müsbet bir antropolojik yaklaşımda temel anlayışın, insanın birliğe dayalı bir yaratık olduğu gerçeği büyük önem arzeder.

Kur'an'da insan yaratılışını ve safhalarını izah eden fevkalade güçlü ifadelerle karşılaşırız. Şüphesiz insanın yaratılışı dünyanın basit organik ve inorganik maddelerinden oluşmuştur. İnsanın asıl maddesinin toprak olduğu aşikardır.

Kelam'ın insanı, Kur'an'da Allah'ın nasıl yarattığını beyan ettiği insandır. Antropoloji ise bu insanın yaratılışını değil, dünyada varoluşunu temel ilke kabul eder. Yaratılış Allah'ın bir fiili olarak kabul edildiğinde -ki öyledir- pek çok problemin halledildiği görülür, yaratılış bir anlamdır ve aynı zamanda bir amaçtır. Yaratılışta madde ve mana birleşmiş, ruh ve beden bütünlüğünde insan oluşmuştur.

İnsanın yaratılışıyla ilgili olarak diğer bazı Kur'anî kavramların da bir değerlendirilmesinin yapılmasının yerinde olacağı kanaatindeyiz. Bu kavramlar aracılığıyla insanın konumu daha net ve berrak bir tarzda aydınlığa kavuşmaktadır. Bu kavramlardan *hilafet*, *fitrat* ve *emanet* kavramları özel önem arzeder.

Kelam'ın insana bakış açısını tesbit etmede ilk ve en önemli kavram hilafet kavramıdır. Allah insanı yaratmayı irade ettiğinde ona bahşettiği makam hilafet makamıdır. Hilafet vekalet etmedir, asaletin karşıtı olmak, başkasına

vekil olmaktır, onun yerini tutarak onu temsil etmektir. Halife Türkçedeki kalfa kelimesinin aslı olup başkasının yerine geçen, asıla vekillik eden anlamındadır. Allah'ın insana yeryüzünde hilafet vererek onu halife olarak yaratması, insana bahşettiği şeref, lütuf ve üstün değeri ortaya koyar.

Kur'an'da Bakara suresinin 30. ve devamındaki ayetlerde sözkonusu edilen hilafeti ve diğer hususlarla ilgili inceliği melekler hemen takdir ettiler. İnsan yeryüzüne Allah tarafından kendisine giydirilen hilafet tacı gibi üstün bir makamın sahibi olarak ayak bastı. İlk insanın yaratılması ve yeryüzüne inişiyile herşeyin başlangıcı söz konusudur. İnsanla ilgili herşey din, dil, yazı, bilim, üreme, çoğalma, dağılma, yayılma, yerleşme, aile, hukuk, medeniyet, kültür, toplumsal ve bireysel hayat bu ilk yaratma ile başlamıştır. İnsanın yeryüzündeki hayatı medeni olarak başlamıştır, vahşilik veya illiklik insanın sonradan elde ettiği veya karşılaştığı kazanımlar cümlesindedir. İlk yaratılan insan bütün insanlık aleminin kabul ettiği gibi Hz. Adem'dir.

Hilafet statüsü insanı yaratılmış evren içerisinde üstün bir konuma getirmektedir. Hilafet statüsü bütün insanlar için geçerlidir, bunun istisnası asla yoktur. Bu statü insanı asla Allah'tan bağımsız kılmaz, aksine onu daha çok sorumlu bir konuma getirir.

Fitrat kavramı insanın konumuna Kelam açısından çok daha netlik ve açıklık kazandırır. Fitrat yaratılış demektir. Allah, bütün insaları bir tek fitrat, genel bir yaratılış üzerine var etmiştir. Bu fitrat geçici olarak, insanın yeryüzünde bulunduğu şartlarda ve konumlarda değişebilir. Dış etkenler, sosyal, tarihi ve coğrafi şartlar, adetler, kültürler, insanın bireysel ve toplumsal kazanımları ikinci derecedendir, bu fitrata sonradan ilave edilmişlerdir; bunlar aslı fitratın bir ve bütün insanlık için genel olma özelliğini değiştirmez. İnsan maddi planda, beden ve organlar olarak tek bir fitratta yaratıldığı gibi mana planında da ruh, zeka, akıl, içgüdüler, bütün psikolojik haller bakımından da tek bir fitrat üzerindedir, bu fitrat tam ve sağlamdır, ilahidir. Bunun için Allah Kitab-ı Kerim'inde şöyle buyurmaktadır:

“Sen, yüzünü Allah'ı bir tanıyarak dine, Allah'ın, insanları üzerine yaratmış olduğu fitratına doğrult. Allah'ın yaratışında değişiklik bulunmaz. Dosdoğru din budur. Fakat insanların çoğu bilmezler.”

Rum suresinin 30. ayetinde ifade edilen değişmez fitrat kanununa göre bütün insanlar eşittirler. Ancak insanların çoğunun bu fitrattan habersiz ve bilgisiz oluşu da apayrı bir acı gerçektir.

İnsan tek bir fitrat üzerinde yaratılmakla birlikte onda ikili bir yapı da göze çarpar, onun bu ikili yapısı ruh ve beden bütünlüğüne sahip oluşundan ileri gelmektedir.

Fitratın Allah'ın tüm insanlığa bir ihsanı ve bağıışı olduğu bir gerçektir. Fitratı bir kabiliyet, bir mizac ve doğuştan gelen bir bilgi olarak ta değerlendirmek mümkündür. Bu bilgi genel olup görüleni ve görülmeyeni kapsar. Fitrat Allah ile ilişkili olduğunun sürekli farkındadır, içinde bulunduğu alemin bilgisine sahiptir. Fitratın sahip olduğu bilgi sadece duylara yani görmeye, duymaya, dokunmaya ve tatmaya ait bir kapasite değil, aynı zamanda açık konuşma, dil, kavramsal düşünce, mantık, içgüdü ve hayal gücünün yardımıyla oluşan kültürel varlığa ait bir kapasitedir.⁶

Fitratı, duyu, akıl, içgüdü ve ruhsal haberdarlık yoluyla doğru ve yanlış arasında ayırım yapmayı sağlayan araç olarak ta anlamak mümkündür. Kendini bilme kapasitesi olarak anlayabileceğimiz fitrat, insanın akıl, irade ve gücünü kullandığı ölçüde müsbet yönde inkişaf eder.

İnsan beden, ruh ve akılla bir bütün oluşturur. İnsanın bedeni topraktan yaratılmıştır, ancak ona ilahi ruhtan üflenince o, manevi gerçeğine bürünmüştür. Toprak ve ruh birleşmiş, insan oluşmuştur.

Fitratına uygun inanç, davranış, kültür ve medeniyetlerin sahibi olması için insanın ikili manevi yapıda hayatını sürdürmesi ilahi iradenin insana biçtiği roldür. İnsandaki yücelme topraktan Allah'a doğrudur ve dikeydir. İnsanda bu yücelmenin basamakları, organları, kullanılan alet ve araçları vardır. Bunlar işiten bir kulak, gören bir göz, düşünen, araştıran, muhakeme eden bir kalp ve akıldır.

Hilafet sahibi insana, temiz fitratını koruyarak yeryüzünde ferdi ve sosyal alanda inanca dayalı, ahlaki, hukuki, medeni, kültürel zenginlik ve muhtevası olan kulluk etkinlik ve faziletleriyle bezenmiş bir beşeri düzen kurma görevi verilmiştir. Kur'an'da bu "Emanet" olarak tarif ve tavsif edilir.⁷

"Biz emaneti göklere, yere ve dağlara sunduk; onu yüklenmekten kaçındılar, onun (sorumluluğundan) korktular; onu insan yükledi (bununla birlikte onun hakkını tam yerine getirmede), doğrusu o, çok zalim, çok cahildir."

Ahzab suresinin 72. ayetinde söz konusu edilen emanet; teklifler, farzlar, yükümlülükler, Allah'ın ve insanların hakları olarak anlaşılmalıdır.

Emanet göklerin, yeryüzünün ve dağların dayanamayacakları derecede ağır, yerine getirilmesi zor, sorumluluk gerektiren büyük bir yükür, ancak

yerine getirildiğinde çok yüksek ve büyük bir ikram ve karşılığı kazandırır, yerine getirilmediğinde ise sonuçları pek ağır ceza gerektirir.

Emanet, insana verilen akıl ve düşünce kabiliyeti olarak ta anlaşılmıştır. Çünkü insan, akıl ve duyularıyla Allah'a ve O'nun teklif ve yükümlülüklerine muhatab olur, sorumluluk akıl ve duyuların kullanımıyla insana yönelir. Allah insana bu yüce emaneti vererek onu hem yetkili, hem de sorumlu bir varlık olarak, varlıklar tasnifinde en yüce makama oturtmuştur. Emanetin kendisine tevdi edilmesiyle emin kılınan insan, bir yandan Kur'anî ifadesiyle zalim, çok zalim, diğer yandan cehul, çok cahildir. İnsan zulmet ve cehalet yönlerini, karanlık ve bilgisizlik hallerini, temiz fitratını bozmamak gaye ve niyetiyle terbiye etmek, eğitmek, ıslah ve tashih etmek durumundadır. Hilafet makamının sahibi insana verilen görev akıl ve duyuların rehberliğinde yeryüzünde yaşanabilir, adil, düzenli, karanlıktan ve bilgisizlikten uzak aydınlık bir medeniyet kurmasıdır, insan yeryüzünü imarla görevlidir, bu asil ve yüce görevi ifa ederken Allah'ın halifesi olduğunu asla unutmamak da onun bir başka aslî görevidir.

Disiplinlerarası bilgi alış-verişi yaygın ve yararlı bir etkinliktir. Asıl maddesi Kur'an'ın muhtevası olan Kelam, bütün bilim dallarının en son verilerinden istifade ettiği gibi Antropolojinin insan üzerinde yaptığı araştırmalardan ve vardığı sonuçlardan elbette yararlanacaktır. Antropolojinin araştırma alanları olan ırklar, kültürel muhteva, enerji, doğal çevre ve nüfus, ekonomi, sınıflaşma ve gruplaşmalar, aile, kısaca insan hakkında en son söylenenler çağdaş Kelam'ın da konularını oluşturur. Ancak Antropolojinin sosyal ve tarihsel faktörleri etkileyici faktörler olup asla belirleyici değildir. Bunlar evrensel ve ebedi hakikati açıklayıcı unsurlardır, din ve onun temel ilkeleri, sosyal ve tarihsel çevrenin birer kültür ürünü asla değildir. Topyekün ilahi ve evrensel mesajı beşeri ve tarihsel formlara indirgemek asla mümkün değildir. Allah ve vahiy merkezli bir münzel bilgidir hareketle akli ve duyuları kullanarak, insanı bağımsız bir varlık olarak ilahi ve evrensel gerçekten soyutlamadan yapılacak çalışmalarda antropolojik veriler, ancak yararlı olabilir. İnsan merkezli bir antropoloji yerine ilahi olanla bağını yeniden kuran bir Kur'an antropolojisi teklif ediyoruz.

Dipnotlar

- ¹ S. Hayri Bolay, Y. Şevki Yavuz; Akıl, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, c. 2, 238-245, İst. 1989.
- ² Calvin Wells, Sosyal Antropoloji Açısından İnsan ve Dünyası, s. 9, İst., 1984; Bozkurt Güvenç, İnsan ve Kültür, İst., 1991.
- ³ Ekber S. Ahmed, İslam ve Antropoloji, s. 23, İst., 1995
- ⁴ Merrly Wyn Davies, İslami Antropolojinin Oluşturulması, s. 16 ve 19, İst., 1991.
- ⁵ Merryl Wyn Davies, A.g.e., s. 82.
- ⁶ M.W. Davies, A.g.e., s. 125.
- ⁷ Ş. Gölcük, Kur'an ve İnsan, s. 60, Konya, 1996.